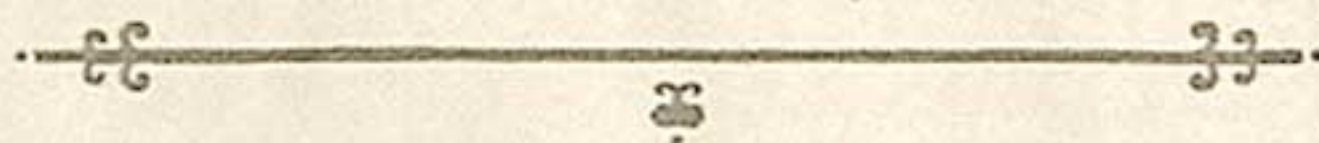

ЮЖНО-ТУРКМЕНИСТАНСКАЯ
АРХЕОЛОГИЧЕСКАЯ
КОМПЛЕКСНАЯ
ЭКСПЕДИЦИЯ

АКАДЕМИЯ НАУК ТУРКМЕНСКОЙ ССР

ТРУДЫ
ЮЖНО-ТУРКМЕНИСТАНСКОЙ
АРХЕОЛОГИЧЕСКОЙ
КОМПЛЕКСНОЙ
ЭКСПЕДИЦИИ

*Под редакцией
начальника ЮТЭКЭ
проф. М.Е. Массона*

ИЗДАТЕЛЬСТВО АКАДЕМИИ НАУК СССР
МОСКВА · 1956

ЮЖНО-ТУРКМЕНИСТАНСКАЯ
АРХЕОЛОГИЧЕСКАЯ КОМПЛЕКСНАЯ ЭКСПЕДИЦИЯ

М.Е. МАССОН, Г.А. ПУТАЧЕНКОВА

ПАРФЯНСКИЕ РИТОНЫ НИСЫ

ИЗ КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ
ТУРКМЕНСКОГО НАРОДА

*Альбом
иллюстраций*

ИЗДАТЕЛЬСТВО АКАДЕМИИ НАУК СССР
МОСКВА · 1956

*Художественный редактор
и ответственный за выпуск*

Л. С. ПОЗИН

★

Оформление художника

Л. Б. ПОДОЛЬСКОГО

★

*Фотографии выполнены фотографом
Южно-Туркменистанской археологической комплексной экспедиции*

Е. Н. ЮДИЦКИМ

*Альбом отпечатан на Московской печатной фабрике Гознака
Министерства финансов СССР
под общим наблюдением главного инженера*

П. А. ЛЮЛЕДЖАН

★

*Фототипные формы изготовлены под руководством
начальника фотоцеха*

Н. П. ХРУШКОВА

★

*Тираж отпечатан под руководством
начальника цеха фототипной печати*

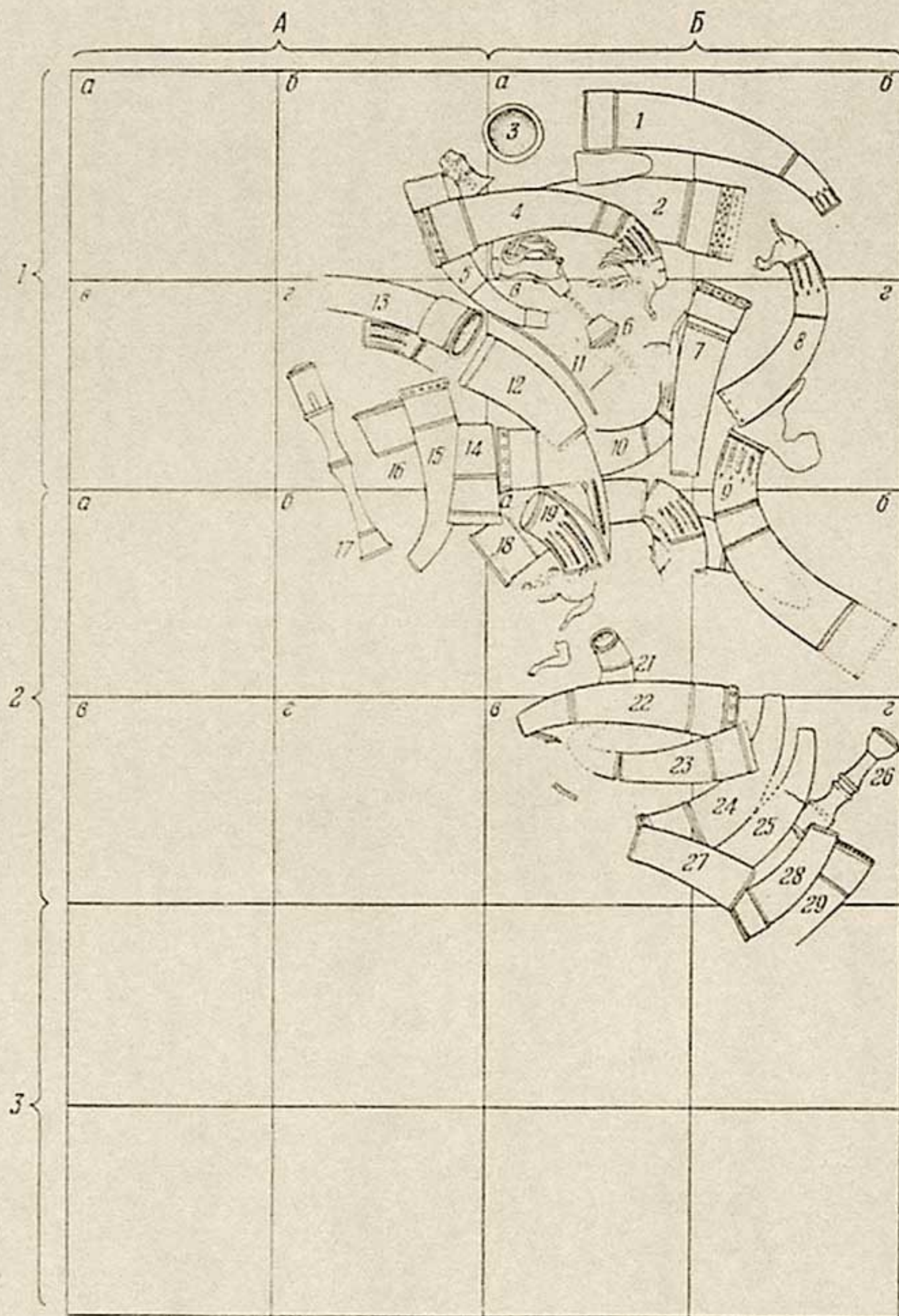
А. И. ОБОДА

СТАРАЯ ПИСА

КЛАД ПРЕДМЕТОВ ИЗ СЛОНОВОЙ КОСТИ

ВЕРХНИЙ ЯРУС

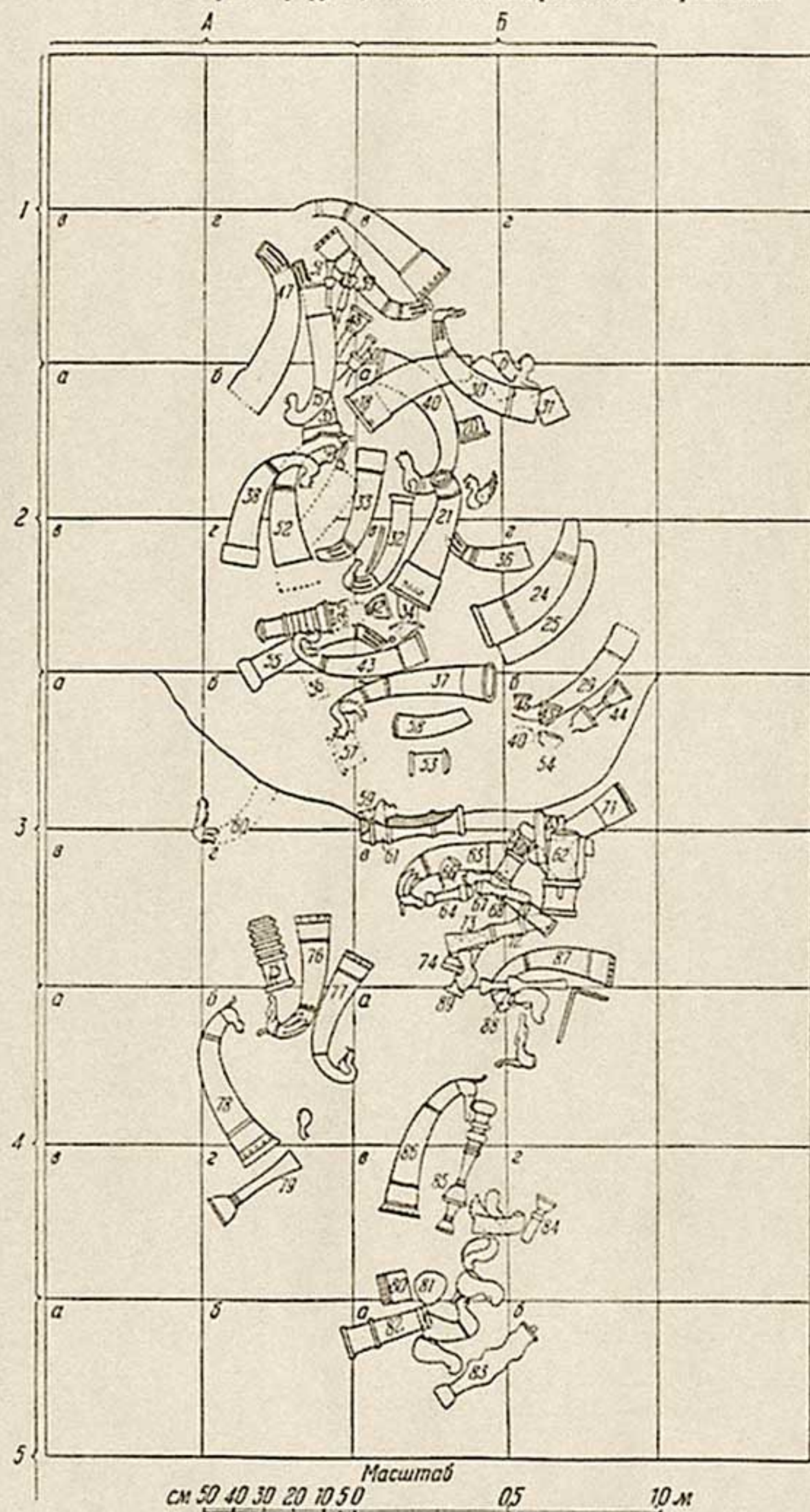
Схема, реставрирующая положение предметов в древности.

Масштаб
см 50 40 30 20 10 5 0 0,5 1,0 м

СТАРАЯ НИСА КЛАД ПРЕДМЕТОВ ИЗ СЛОНОВОЙ КОСТИ НИЖНИЙ ЯРУС

Схема, реставрирующая положение предметов в древности.

ПЕРЕЧЕНЬ РЕПРОДУКЦИЙ РИТОНОВ И ИХ ОТДЕЛЬНЫХ ДЕТАЛЕЙ

НОМЕРА ТАБЛИЦ	ПОЛЕВОЙ ШИФР НА СХЕМАХ	НОМЕРА ТАБЛИЦ	ПОЛЕВОЙ ШИФР НА СХЕМАХ
I—IV.	Ритон № 22.	LXXVII—LXXVIII.	Отдельный фриз № 3.
V—VIIIa.	Ритон № 27/34.	LXXIX—LXXXI.	Ритон № 16/40.
VIIIb—IX.	Ритон № 52.	LXXXII—LXXXIV.	Ритон № 7.
X—XII.	Ритон № 65.	LXXXV—LXXXVII.	Ритон № 38.
XIII.	Отдельный фриз № 56.	LXXXVIII—LXXXIX.	Ритон № 29.
XIV—XVI.	Ритон № 2.	XC—XCI.	Ритон № 25.
XVII—XX.	Ритон № 4.	XCI—XCV.	Ритон № 78.
XXI.	Ритон № 39.	XCVI.	Отдельный фриз № 81.
XXII.	Ритон № 14.	XCVII—XCVIII.	Ритон № 86.
XXIII—XXIV.	Ритон № 9.	XCIX—C.	Ритон № 8.
XXV—XXVII.	Ритон № 30.	CI—CII.	Ритон № 33.
XXVIII—XXX.	Ритон № 21.	CIII—CV.	Ритон № 24.
XXXI—XXXII.	Ритон № 87.	CVI—CVII.	Ритон № 71.
XXXIII—XXXIVa.	Ритон № 28.	CVIII—CX.	Ритон № 18.
XXXIVb—XXXV.	Ритон № 37.	CXI.	Ритон № 12.
XXXVI—XXXIX.	Ритон № 76.	CXII.	Ритон № 11.
XL—XLII.	Ритон № 15.	CXIII.	Ритон № 32.
XLIII.	Отдельный фриз № 90.	CXIVa,б.	Ритон № 11.
XLIV—XLVII.	Ритон № 47.	CXIVв,г.	Ритон № 32.
XLVIII—L.	Ритон № 10.	CXVa,б.	Завершающая фигура № 59.
LI.	Ритон № 20.	CXVв.	Завершающая фигура № 73.
LII—LIV.	Ритон № 23.	CXVI—а.	Ритон № 66.
LV—LVI.	Ритон № 57.	CXVI—б.	Завершающая фигура (в схему не вошла).
LVII—LIX.	Ритон № 77.	CXVII—а.	Завершающая фигура № 20.
LX.	Отдельный фриз № 80.	CXVII—б.	Завершающая фигура (в схему не вошла).
LXI—LXIII.	Ритон № 5.	CXVIIIa.	Серебряное навершие № 60.
LXIIIb—LXVI.	Ритон № 43.	CXVIIIб.	Серебряный патрубок № 39.
LXVII—LXIX.	Ритон № 13.	CXVIIIв.	Завершающая фигура № 60.
LXX.	Отдельный фриз (в схему не вошел).	CXVIIIг.	Ритон № 39.
LXXI—LXXII.	Отдельный фриз № 63.	CXIX—CXX.	Отдельные головки карнизов.
LXXIII—LXXIV.	Отдельный фриз № 31.		
LXXV—LXXVI.	Ритон № 1.		

Михаил Евгеньевич Массон, Галина Анатольевна Пугаченкова
ПАРФЯНСКИЕ РИТОНЫ НИСЫ
Альбом иллюстраций

Сдано в производство 9/X 1953 г. Подписано в печать 4/XII 1954 г.
Формат бумаги 70×108 1/8, 120 вкладных таблиц. Т-00043. Тир. 2300 экз. Тип. зак. № 15783.

Издательство Академии наук СССР
Москва, Б-64, Подсосенский переулок, д. 21

Московская печатная фабрика Гознака

Под общей редакцией начальника ЮТАКЭ
проф. М. Е. М а с с о н а

Печатается по постановлению редакционно-издательского совета Академии наук Туркменской ССР

Редактор Издательства *О. А. Абдулова*
Техредактор *А. Н. Мироедова*

Сдано в набор 3/II-58 г. Подписано к печати 7/VIII-59 г. Печатных л 3,28. Уч.-изд. л. 3,28,
физ. л. 2,0. Бум. л. 84×108.1/8. Тир. 1850. Зак. 321. Изд. № 6/17. Цена 2 р. 30 коп. И-04981

Типография Академии наук Туркменской ССР.

ОТ АВТОРОВ

подножья Копет-Дага, неподалеку от столицы Туркменской республики Ашхабада, среди зелени садов и огородов селения Багир, высится руины древнего города. Среди туркменского населения главное городище именуется Новой Нисой (Тязе-Нусай), а стоящая поотдалу мощная крепость—Старой Нисой (Койне-Нусай). И в этих народных терминах сохранено подлинное, очень древнее, уходящее в глубину тысячелетий название — Ниса.

С 1946 г. здесь ведет ежегодные систематические раскопки Южно-Туркменистанская археологическая комплексная экспедиция (ЮТАКЭ), учрежденная в системе Туркменского филиала Академии наук СССР, преобразованного в 1951 г. в Академию наук Туркменской ССР.

Одной из ведущих проблем, поставленных экспедицией на разрешение, является выяснение по археологическим данным истории Парфии, столь скудно освещенной в письменных источниках. Предгорья Копет-Дага составляли когда-то область древней Парфии и главным городом ее была Ниса. Здесь начиналось могущество Парфянского царства и объединение в его системе ряда разрозненных областей азиатского мира; отсюда шла военная экспансия на запад молодого и крепкого государства Аршакидов, поглотившего большую часть селевкидских земель; здесь была главная вотчина аршакидских царей, а город Ниса был их родовым гнездом. История Нисы таит в себе многие неписанные страницы истории Парфянского царства, и год от года из

недр земли археологи извлекают все новые и новые факты для понимания его экономики, материальной культуры, идеологии, письменности, искусства.

Первое письменное упоминание парфянской Нисы—Парфавнисы содержится в дорожнике Исихора Харакского (около грани нашей эры), но по археологическим данным обживание этого пункта восходит ещё к эпохе бронзы, а оформление его как города падает на раннеантичную пору. Основное ядро города — Новая Ниса имеет форму неправильного полигона и обведено сложными из крупного сырцового кирпича мощными стенами, которые фланкированы прямоугольными башнями. Здесь располагались многочисленные жилые кварталы, общественные и культовые здания, некрополь парфянской знати. В южной части города, на естественном холме возвышались цитадель-аркс, в свою очередь обнесенная крепостными стенами и представлявшая неприступную твердыню. В ней находился арсенал, зерновые и винные склады, административные и жилые здания. Город мог выдержать длительную осаду не только благодаря мощной фортификации, но и в силу того, что из-под крепости был родник, обеспечивавший его водою.

Обширный пригород окружал укрепленную часть Нисы и был в свою очередь обведен крепостным валом. Здесь застройка была не столь плотной; в пригороде располагались усадьбы рабовладельцев, сады и виноградники, которыми особенно богата была область Нисы. А рядом с пригородом, но вне его крепостной стены, к юго-востоку высились ещё одно мощное укрепление, именуемое ныне Старой Нисой. То была крепость особого рода — одна из

царских резиденций, династический заповедник Аршакидов, чье древнее наименование недавно раскрылось, благодаря расшифровке найденного экспедицией на Нисе парфянского документа: Митридатокерт. Основанная при Митридате I, при котором протекал процесс оформления Аршакидского царства в могучую мировую державу, Старая Ниса — Митридатокерт существует вплоть до III в. н. э., и гибнет вместе с падением парфянской династии. И если цитадель, город и пригород Нисы продолжали интенсивно жить вплоть до XIX столетия (в средние века Ниса была одним из самых крупных, богатых и прекрасных городов Хорасана), то жизнь на Старой Нисе замерла и территория мертвого городища стала местом упокоения мертвых, изрытая по поверхности сотнями поздних могил.

Старая Ниса была основана на естественном холме-останце, на 8—10 м приподнятом над прилегающей долиной. Контур холма несколько упорядочили, придав ему пятиугольный план. Массивные крепостные стены, сложенные из глиняных блоков — пахсы, но главным образом из крупного сырца, вздымались над кручами холма. Высота их от подошвы крепости достигала 20—25 м, толщина — 5 м. Стены были фланкированы примерно на равных интервалах прямоугольными башнями, особенно мощные бастионы высились на углах; боевые площадки располагались на гребнях стен; вверху и внутри башен многочисленные бойницы пронизывали кладки; подъем в крепость осуществлялся по длинному пандусу, тянувшемуся вдоль стен, так что атакующие находились под непрерывным огнем защитников. Все это делало Митридатокерт совершенно неприступной твердыней, сокрушить которую смогли не военная техника античной эпохи, а большие общественно-исторические события, связанные с падением Аршакидов и торжеством Сасанидского дома.

Среди оплывших, отложивших бугров внутри городища Старой Нисы выделяется два особенно значительных комплекса былых строений, условно названных «Северным» и «Южным». В южном комплексе располагались дворцово-храмовые сооружения, огромный квадратный аудиенц-зал, окруженный группой парадных и подсобных помещений, дворик с колонными портиками. Круглый храм, высокая храмовая

башня, обведенная обширными сводчатыми коридорами. Северный же комплекс являл собой группу различных хранилищ. В числе их вскрыты огромные хумханы — кладовые для вина, заполненные крупными корчагами-хумами, где было сделано важное открытие: своеобразный «архив» парфянских документов, писанных на черепках (острака), насчитывающий до двух тысяч экземпляров. Имеются какие-то производственные комнаты с небольшими очажками. Но наиболее интересным и целостным как с архитектурной точки зрения, так и по составу археологических находок оказалось главное сооружение северного комплекса, условно названное «Квадратным домом». Раскопки его начаты были в 1948 г., завершены лишь в 1952 г., но первый же год археологических работ принес открытие замечательного «клада» предметов из резной и точёной слоновой кости, украшенных высокохудожественной резьбой.

Как показали последующие раскопки, Квадратный дом являл собою особое хранилище, связанное с усыпальницами парфянских царей, располагавшимися, по свидетельству Исидора Харакского, где-то в Парфавнисе, и может быть даже с культом предков, ибо здесь были погребены представители лишь старшей ветви Аршакидской династии. Основание Квадратного дома восходит к III—II вв. до н. э. Это большое, квадратное в плане, сооружение (около 60 м в стороне), с квадратным двором, обведенным продолговатыми помещениями — по три с каждой стороны. На оси комнат высились по четыре колонны, поддерживавшие несущий прогон; на нём и на стенах покоилось плоское перекрытие; вдоль стен проходили невысокие полки — суфы для установки предметов. С течением времени комнаты эти заполнялись богатым инвентарем, двери наглухо замуровывались и опечатывались особой «комиссией» высокопоставленных лиц, накладывавших на глиняной мастике свои личные печати. Позднее имели место некоторые добавочные переделки и достройки, а к началу нашей эры Квадратный дом как бы консервируется, больше не обновляется и становится лишь объектом тщательной охраны и наблюдения. В III в. н. э. хранилище было подвергнуто жестокому ограблению, после чего заброшено навсегда.

Осенью 1948 г. при вскрытии помещения в восточном фазе дома на одной суфе был обна-

ружен бесформенный навал каких-то резных костяных объектов. Спасение их в первый момент казалось невозможным, так как разрушившаяся от более чем полуторатысячетного пребывания в земле слоновая кость распадалась в прах не только от ничтожного прикосновения, но даже от дуновения ветерка. Лишь применение новейшего метода советской консервационной техники, связанного с использованием особого клея из синтетических смол БФ-4, и взятие предметов в крупные литые гипсовые блоки, помогли «вырвать» объекты из земли. Работа эта, требующая исключительной осторожности и тщательности, велась группой археологов и реставраторов на протяжении полутора месяцев вплоть до начала дождей и снега, и была продолжена в весеннем полевом сезоне 1949 г. В результате удалось извлечь без повреждений весь «клад», доставленный затем для лабораторной обработки частично в Москву в реставрационную мастерскую Института истории материальной культуры АН СССР, частично — в Ленинград в реставрационную мастерскую Государственного Эрмитажа, а в основной своей массе — в Ташкент, в кабинет археологии Среднеазиатского государственного университета. Но даже при значительном коллективе специалистов, занятых реставрацией предметов, понадобилось все же до двух с половиной лет, пока, наконец, восстановление целостных форм из многих тысяч мелких, распадающихся кусочков не было завершено.

Среди реставрированных объектов имеются фрагменты точеной мебели, в частности детали великолепного царского трона. Но основную массу составляют ритоны — крупные рогаобразные сосуды, выточенные из слоновой кости. Они-то и являются темой, подготовленной авторами к выходу в серии «Труды ЮТАКЭ» исследовательской монографии «Парфянские ритоны Нисы», для которой настоящий альбом служит фундаментальным иллюстративным материалом.

Ритоны обычно составлены из трех и более отдельно вырезанных и тщательно соединенных звеньев. Размеры их по высоте колеблются от 30 до 60 см; диаметр крупных сосудов вверху достигает 17 см; емкость — до 1,5 литра. Ритоны имеют форму рога, круто изогнутого у основания и завершенного на конце скульптурной фигурой, как бы вырастающей из венца

акантов, облегающих вогнутую часть сосуда. У основания фигуры высверлено отверстие для сцеживания напитка; а нередко — два. Последний факт, как и необычайная массивность сосудов исключает практическое, бытовое употребление ритонов, которые, видимо, использовались главным образом для ритуальных возлияний. Вверху ритон увенчан широким горельефным фризом, на котором разворачивается сложная изобразительная композиция, и карнизом, украшенным рельефными головками, чередующимися либо с колокольчиками, либо с миндалевидными стеклянными «глазками». Иногда в украшение ритонов вводились обкладки из серебра, позолоченной бронзы, может быть и из золота.

В художественном отношении ритоны из Нисы являют собой совершенно уникальный комплекс предметов искусства, а с точки зрения историко-культурной имеют едва ли не большее значение, чем золотые сосуды фракийского клада из Панагюриште. Датировка их, судя по археологическим наблюдениям и по стилистическим данным, восходит ко II в. до нашей эры.

Техника и качество исполнения ритонов позволяют заключить, что обрабатывались они целой группой резчиков, среди которых были и первоклассные мастера и посредственные, хотя и старательные ремесленники. Но судя по стилю, по комплексу изображений, нередко повторяющих (или варьирующих) общий исходный образец, все они принадлежали продукции единых мастерских, выработавших свои особые высокие традиции художественной резьбы по кости.

Изобразительные сюжеты, разворачивающиеся на фризах, очень разнообразны, но в целом могут быть сведены в несколько основных групп. В первую входят изображения божеств: чаще всего это 12 богов Олимпа, в двух случаях — Аполлон и Музы, на одном из ритонов — Музы и Гефест, на другом — Артемиды среди нимф-охотниц. Целый ряд ритонов дает своеобразную интерпретацию сказания о Пенфее, преследуемом вакханками, быть может развивая сюжет хорошо известной в среде парфянской знати драмы Эврипида. Особенно значителен цикл с «дионисийскими» мотивами — сценами привода жертвенных животных, возлияний, ритуальных обрядов и плясок у алтаря

Однако при явно греческой основе многих сюжетов, художественное претворение их несёт совсем не греческий, а «варварский», азиатский характер. Очень выразительны скульптурные головки на карнизах сосудов, сильного драматического стиля, отдаленно вызывающие к скульптурным образам Пергамской школы и к терракотам Смирны и Эфеса, но опять-таки не имеющие прямых повторов в скульптуре средиземноморского мира. Но особенно наглядно азиатское начало предстает на завершающих фигурах ритонов. В подавляющем большинстве это фантастические смешанные антропо- и зооморфные существа. Широко представлены так называемые «иранские» грифоны

не орлевидные, но львоподобные, рогатые, крылатые чудовища; встречается изображение человекобыка — может быть Гопатшаха авестийских сказаний; даже кентавр дан не в привычной трактовке этого образа, но снабжен крыльями, чего не знает искусство классической древности.

В целом весь цикл изображений на ритонах из Нисы настолько индивидуален, настолько не похож на известные памятники пластического искусства греко-римского круга, что ныне можно говорить об открытии какой-то совершенно неведомой скульптурной школы азиатского (точнее парфянского) эллинизма.

АВТОРЛАРДАН

Көпетдагың этегинде, Түркменистан республикасының пайтагты Ашгабадың якынында, Багыр обасының багларының ве бакжаларының арасында гадымы шәхериң харабачылыклары гөрүйәр. Түркмен ыла-тының ичинде эсасы шәхер ерине Тәзе Нусай ат берилйәр, ондан аңыракда дуран берк га-ла болса Көне Нусай дийилйәр. Бу халк тер-минлеринде чын, өрән гадымы, көки мүң йыл-лар ичине уруп гиден ат болан Ниса ады сакланыпдыр. Бу ерде 1946-нжы йылдан бәри өз хер йылкы ве систематик суратда гечирил-йән газгыларыны башда (1951-нжи йылда Түркменистан ССР-ниң Ылымлар академия-сына өврүлен) СССР Ылымлар академиясы-ның Түркменистан филиалы системасында дөредилең Гүнорта Түркменистан археологик комплексли экспедиция (ГТАКЭ — русча ЮТАКЭ) довам этдирйәр.

Экспедицияның чөзмек максат эдинен проб-лемаларының эсасысының бири-де Парфияның тарыхыны археология фактлары билең айдың-лашдырмакды, чүнки бу тарых язгы чешме-лерде өрән аз шөхлелендирилипдир. Көпетда-гың өңлери бир вагт гадымы Парфияның үлке-

си, Нусай хем бу дөвлетниң пайтагты болаң шәхердир. Шу ерде Парфия дөвлетиниң гудра-ты дөрәндир, шунда бу дөвлетниң системасында Азия дүйнәсиниң бир нәче дыр-пытрак болаң үлкелери биригендир, шу ерден Аршакидлерин яш ве берк, Селевкидлерин юртларының көпү-сини ювдан дөвлетиниң харбы экспансиясы гүнбатара бака гөнүгендир, шу ерде Аршакид патышаларының эсасы мүлки болуп, Нусай шәхери оларың ата-баба месгени боландыр. Нусайың тарыхы өз ичинде Парфия дөвлетиниң тарыхының өрән көп язылмадык сахыпа-ларыны саклаяр; йылдан-йыла археологлар бу дөвлетниң ыкдысадыетине, материал медение-тине, идеологиясына, язувына ве сунгатына дүшүнмәге важып болаң энчеме фактлары ериң ашагындан чыкарырлар.

Парфияның Нусайы болаң Парфевниса ди-ен шәхериң ады илки гезек Хараклы Исидорын ёл язгыларында (бизниң эрамызың серхедин-де) тутуляр; эмма археологияның берйән фактлары боюнча бу ерде адамың яшап баш-лаң вагты бүрүнч эйямына габат гелйәр, бу ерде шәхер эмеле гелмеги болса гадымы (античный) дөврүң ирки заманына дегнш-лидир. Шәхериң эсасы өзени болаң Тәзе Ну-сай нәдогры көпбурчлулык шекилинде сал-

ныпдыр, дашына ири чиг кerpичден берк гала айланыпдыр, бурчлары болса гөнүбурчлы дин билен беркидилпдир. Бу ерде көп санлы яшайыш кварталлары, жемгыетчилиге ве дине дегишли жайлар ве Парфияның ёкары гатлагының мазарыстанчылыгы орун тутян экен. Шәхерин илерки бөлүминде тебигы байрың үстүнде эрк (арке) бар экен, өзи-де дашы галалы, ёвуп болмаз берк пена шекилинде дуряр экен. Эркиң ичинде горхана, дене ве шерап складлары, административ ве яшайыш жайлары орун тутяр экен. Шәхерин узак вагтлык габава чыдамага мүмкинчилиги бар экен—бу-да дине гүйчли фортификациясы зерарлы дәл, — шәхерин галасының ашагындан чешме акып чыкып, эхли шәхери сувдан үнжүн эдйәр экен.

Нусай шәхеринин дашыны гин болан шәхер янындакы илатлы ер гуршап аляр, бу ерин-де дашына бейик гала сенцери айланыпдыр. Бу ерде жай ончаклы гүр салымандыр; бу ери гул эелеринин мүлкери, бага ве үзүме бай мейданлар тутяр экен.

Бу шәхер якынындакы ерин янында, эмма онуң галасының дашында, илери—гүндогар тарапта ене бир гүйчли, адына Көне Нусай дийилйән беркидилен улы бина бар. Бу бир айратын гала болупдыр, — бу ер шахың месгенлеринин бири, Аршакидлерин династиясының өзгелер үчин гадаган эдилен жайы болупдыр; экспедицияның Нусайда тапан документини омамак башардандан соң, бу Көне Нусайың гадымы ады хем мәлим болды: Митридатокерт. Митридат I дөврүнде Аршакидлерин дәвлети гудратлы дүйнә дәвлети хөкмүнде дүзүлп башланды, Көне Нусай—Митридатокертин хем дүйби тутулыпдыр; бу шәхер бизин эрамызың III асырына ченли яшап, Парфия хәкимнетинин сыймагы билен бирликде вейран боляр. Эгер Тәзе Нусайың эрки, шәхери ве шәхер янындакы мүлкери тә XIX асыра ченли депгинли яшайшы довам этдирен болса (орта асырларын ортасында бу шәхер Хорасаның ин улы, бай ве гөзел шәхерлеринин бири экен), Көне Нусайда дурмуш ёк болуп ве өлей шәхерин территориясы гонамчылыга өврүлмезд, шәхерин еринин ёкаркы гатыны дуршы билен гички мазарлар элеме-дешик атмез.

Көне Нусай якындакы 8—10 метр ёкаркы галдырылан тебигы даш байрың үстүнде бина

эдилпдир. Бу байрың кешбини бирнеме тертибе гетирпдирлер — бәшбурчлук планлы эдилпдирлер. Галасының аграс диварлары палчык пагсалардан, эсасан болса ири чиг кerpичден салнып, байрың учут кенарларының үстүнде ашакдакы дерә хайбат атып, ховалап дурар экен. Галаның бейиклиги 20—25 м, галыңлыгы болса 5 метре етйәр экен; диварын хер еринде арасы дең болан дөртбурч динлери бар, эмма ин берк башнялар галаның чүңклеринде гойлупдыр. Сөвеш мейданчалары (площадкалары) диварын гершинде, динлерин үстүнде ве ичинде болуп, бу динлери ве диварлары хер тарапдан ок атар ялы гөзлер эрш-аргач болуп гечйәр экен. Галаның ёкарсына диварын гапдалы билен узун япгыт ёл алып баряр экен — диймек, габавчылар өз атака алып барян вагтыны горанияларын үзпүксиз ягдырян ок чабгасының ашагында гечирмели болян экенлер. Мунуң хеммеси Митридатокерти хич бир ёвуп болмажак гала эдйәр экен ве бу галаны теслим эден гадымы эйямың харбы техникасы дәл, оны сындыран — жемгыетчилик-тарыхы вакалар, Аршакидлерин песелип, Сасанидлерин дабараланмагы билен баглы вакалардыр.

Көне Нусайың ичиндәки япгыт, ягыш яганда епбешен депелеринин арасында ики саны айратын депелер комплекс хас гөзе илйәр — олара Илерки ве Гайракы диен ат берилди. Илерки комплекс көшк ве ыбадатхана (храм) жайларындан ыбарат экен: эгирт инедөрдүл, дашына ресми ве икинжи дережел жайлар айланан кабул эдиш залы, кичижик ховлужык ве сүтүнлерден дүзүлп портик; тегелек храм, бейик дашына гин коридорлар айланан храм дини. Гайракы комплекс болса энчеме зат сакланын складлардан ыбарат экен. Шу складларын ичинде эгирт улы хумханаларын үстүнден барылды, — бу ерде әпет, шерап гуйлуп гоюлян хумлар сакланыпдыр. Бу ерде бир өрән мөхүм ачып эдилди: ики мүн экземпляра баш урян күйзе дөвүклеринин (остракларын) йүзүде язылан Парфияның хожалык документлери тапылды. Шол ерде бир хили, ичи кичижик ожажыклы өнүмчилик отаглары бар, эмма хем архитектура нукдайы назарындан ин битеве ве гызыклы хем археологик тапгылары тайындан ин бай болуп чыкан Гайракы комплексдәки адына бизин Инедөрдүл өй диен бинамыз беллен-

мелидир. Бу бинаның газгылары 1948-нжи йылда башланыпды, эмма диге 1952-нжи йылда гутарылыпды. Йөне вели, археологик ишлеринң биринжи йылы ажайып «хазынанан» үстүнден элтди: ширмайыдан кесилип ве ёнулып эдилен, тәсин чепер нагыш берлен предметлер табылды.

Соңкы гечирилең газгыларынң гөркезмеси боюнча, Инедөрдүл өй айратын зат сакланын ер болупдыр, өзи-де Парфиянын шаларынын габырлары билең багланышыклы болупдыр. Бу габырлар Хараклы Исидорынң берйән маглуматына гөрә, Парфавнисадамы, ниредемн орнашан экен. Инедөрдүл өй болса өтен ата-бабаларынң культы билең баглы болмагы-да мүмкин, чүнки бу ерде Аршакидлер династиясынын диге иң яшулы топары жайланан экен. Инедөрдүл өйүнң бина эдилмеси барып бизиң эрамыздан озал III—II асыра дирейәр. Мунуң өзи улы, планда инедөрдүл бинадыр (хер тарапы 60 м) өзи-де инедөрдүл ховлулы, ховлусынын хер тайындан үч саны дөртбурч золак жай салшан бинадыр. Отагларынң ортасында дөрт-дөртдөн сүтүн бар экен, бу сүтүнлер потологынң эсасы нүрсүни саклаяр экен; шоңа ве диварлара даянып, эндиган потолок ве үстки япалгасы гойлан экен, диварларынң йүзүнде бейик болмадык полкалар (суфалар) зат гоймак үчин эдилен экен. Вагт гитдигиче бу отаглар бай инвентардан долуп, соң гапыларына кернич өрүлип, мөхүр басылар экен. Бу мөхүрлери ёкары гатлакдан болаң адамлардан дүзүлән «комиссия» басар экен: гапынынң йүзүне хусусы мөхүрлер басылыпдыр. Соң, гижрәк көбир үйтгетмелер ве жайларын салынмасынынң үстүнн етирмек ишлери гечирилипдир, бизиң эрамызынң башларында болса Инедөрдүл өй консервирленйәр диге ялы: оны тәзедән салаюклар, оны диге хүшгәрлик билең гораярлар ве оңа гөзегчилик эдйәрлер. Бизиң эрамызынң III асырында бу хазына вагшычылык билең таланыпдыр ве шоңдан соң өмүрлик терк эдилипдир.

1948 нжи йылынң гүйзүнде жай ачыланда, өйүнң гүндогар тарапында полкаларынң (суфаларынң) бириниң үстүнде сүңкдән эдилен формасыз бир топар задынң үйшмегиниң үстүнден барылды. Бу затлары ёк болмакдан халас этмек илкибада дүйбүндән мүмкин дәл ялыды, себәби мүң бәш йүз йылдан-да артык вагтлап ерде ятып ииде болаң ширмайы диге бир чала

дегендән дәл, хатда ел чалажа дегенинде-де, күл-күмек болуп барыды. Диге иң тәзә совет консервацион техникасынынң уланылмагы (бу техника «БФ—4» атлы синтетик шепбиклердән эдилен айратын елим билең ве объектлери гипсдән гуйлуп эдилен блоклара гуршап алмак билең багланышыклыдыр) бу объектлери ердән халас этмәге мүмкинчилик берди. Бу айратын усуллылыгы ве ыкжамлыгы талап эдән иши археологлар топары ай ярымлап 1948-нжи йылда ызыны үзмән, тә гар-ягыш ягян пасла ченли ерине етирип, 1949-нжи йылынң яз паслынынң мейдан ишлер мөвсүминде довам этдирди. Нетижеде эхли «хазынанан» ердән заячылыксыз чыкармак башартды. Бу «хазынанан» затларынынң бир бөлеги Москва, СССР Ылымлар академиясынынң Материал медениети тарыхы институтынын реставрацион уссаханасына, ене бир бөлеги Ленинграда, Дөвлет эрмитажынынң реставрацион уссаханасына, галапыны болса Дашкентдәки Орта Азия дөвлет университетиниң реставрацион уссаханасына лаборатория ишлерини гечирмек үчин элтилды. Бу предметлери дүзүп дикелтмек иши билең специалистлериң эп-эсли коллективи мешгул болса-да, көп мүң бөлеклердән дүзүлән бүтеви формалары дикелтмек үчин ики ярым йыла якин вагт гөрәк болды.

Дикелдилең объектлериң ичинде ёнулып эдилен өй сенетлеринынң бөлеклери-де бар. Меселем, тәсин гоюжы ша тагтыннң бөлеклери, эмма бу предметлериң галапыны ритонлардан ыбаратдыр; ритонлар — ири, шах сыпат, ширмайыдан ёнулып ясалаң гаплардыр. Шу ритонлар «ГТАКЭ-ниң ишлери» сериясында «Нуса-йынң Парфия ритонлары» атлы авторлар тарапындаң тайярланаң ылым-дерцев монографиясынынң темасыдыр. Ады ятланаң монография үчин шу альбом дүйпли иллюстратив материал хөкмүнде хызмат эдер.

Ритонлар адатча үч саны айры ёнулаң ве жебс беркидилең боғундан ыбаратдыр. Оларынң өлчеге бейиклиги боюнча 30-дан 60 см. аралыгында боляр, ири гапларынң диаметри 17 см етйәр, ичине болса 1 литрдән 1 1/2 литре ченли сувук зат сыгяр. Ритонларынң шах шекили бар, ашак тарапы эглен, ужы болса скульптура фигурасы (хейкел) билең гутаряр. Бу фигура бөлүминң даныны тутуп

дуран акантлар¹ тәжинден өз-өзи өсүп чыккан ялы эдилипдир. Хейкелиң ашак тарапында сувук мадданы сүзүп дөкмөк үчин бир я-да ики дешик эдилипдир. Бу факт ве гапларың хетденаша агырлыгы ритонларың хер гүнки дурмушта уланылмагының мүмкин дэлдигини, оларың диге ыбадат вагтында шерабы худаилара садака хөкмүнде дөкмөк үчин уланылындыгының гөркезйәр. Ритоның ёкары ужыгн горельефли фриз² билең безелипдир; бу горельеф чылшырымлы шекилендириш композициясындан ыбаратдыр. Ондан башга-да ритонларың ёкары тарапында карнизден безег хем бар, бу карниз рельефли келлежиклер билең безелипдир; бу келлежиклер башаша я жамжагазлар билең, я-да бадам сыпат чүйшеден эдилең «гөзжагазлар» билең гезекленйәр. Көвагт ритонларың безегине күмүшден, гызыл чайылан бүрүнчден, белки, хатда алтындан-да айлавлар салландыр.

Чеперчилик тайындан Нусайда тапылан ритонлар сунгатың тайсыз комплекси хасапланмалыдырлар, тарыхы-медениет нукдайы назарындан болса ритонларың әхмиеи Панагюриштеде тапылан алтын гап-чапакдан ыбарат фракция хазынасындан артык болмаса, педәлдир. Ритонларың сенеси археологик гөзегчиликлери ве стилиниң фактлары боюнча бизиң эрамыздан озалкы II асыра дегинли болар.

Ритонларың ясалыш техникасы ве хиллери бу гаплары гиден бир уссалар топарының ясандыгыны ве ол уссалар арасында әңүне гечилмедик хүнәрлилери ве жан әдипишлесе-де, уссатлыгы хас бәрилери-де боландыгыны гөркезйәр, әмма суратларың көвагт умумы нусганы гайталайшына (я-да вариант берлишине) гаранымызда, ритонларың хеммесиниң бир бүтеви, сүңки чепер ёнмакда диге өзлерине дегинли бейик дәлиң уссаханалардан чыкан өнүмдигине гөз етирип болар.

Фризлерде берлең суратландырыш сюжетлери өрән көп дүрли, әмма хеммесиниң бир нәче эсасы топара бөлмөк мүмкин. Биринжи

топара худаиларың шекилендирилиши гирйәр; хеммесиндең йыгы душян — Олимпниң 12 худаиы, ики гезек Аполлон ве Музалар душгелйәр, ритонларың биринде болса Музалар билең Гефест, ене биринде авчы нимфаларың арасында Артемида. Ритонларың энчемеси вакханкалардан гачып барян Пенфей хакындакы ровайтың бир хили интерпретациясыны берйәр. Бу сурат белки Парфияның ёкары гатлагына оңат таныш болан Эврипидиң драмасының сюжетини өсдүрип шекилендирилендир. Хеммеден көп душян — «дионисий» әхеңлицикл—гурбан эдилжек жанлыларың гетирилиши, худаилара садака эдилип шерабың дөкүлиши, ыбадат ве алтар янындакы танслар.

Әмма көп сюжетлериң эсасы греклердең гелеңлиги догры болса-да, чепер ерине етирилиши гөз-гөртеле греклерден дәл-де, «варварлардан», Азиядан чыканлыгы мәлим болар. Гапларың карнизлериндәки скульптура келлежиклер өрән тәсирли ве гөзилгинч: олар гүйчли драматик стилде ерине етирилипдир; узакдан бу келлежиклер Пергам мекдебиниң скульптура образларыны, Смирнаның ве Эфесниң терракотларыны яда саяр, әмма ене-десине середеңде, Ортаер деңзиниң дүйнәсинде бу келлежиклериң гөс-гөни гайталанмасы ёк. Ритонлары тамамлаян фигураларда бу сунгатың Азияда дөрән аслыети айратын айдың болуп, гөз өңүне гелйәр. Галапын бу фигуралар фантастик шекилде эдилең адама ве хайванлара меңеш жандардыр. «Эйран» грифонлары, — әмма гарагуш сыпат дәл-де, арслан шекилли—шахлы ве ганатлы әпет жанаварлар; ирысы өкүз, ирысы адам болан жанаварлар хем шекилендирилипдир — белки, бу Авестаның ровайтларының Гопат шахыдыр; хатда кентавр-да бизиң гөзүмиз өвренишен шекилинде берилмәндир; оны ганатлы ясандырлар; бейле шекилендирилиши классык гадымы дүйнә билйән дәлдир.

Хеммесиниң жемләңде, Нусайда тапылан ритонлар шейле бир өзболушы, грек-рим гөзбегиминдәки пластик сунгатының эсерлериндең шейле бир тапавутлы, хатда инди мундан озал дүйбүнден белли болмадык, Азия (такыклап дийсек — Парфия) эллинизмниң скульптура мекдеби ачылды диймөк мүмкин-дир.

¹ А кант л а р — архитектурада уланылан япрак шекилли безег.

² Горельеф — гырадан йөредилйән нагыш я безег; фриз — эдиган задың йүзүне чекилен скульптурадан сурат.

À pied du Kopet-dag, non loin de l'Achkhabad la capitale de la république de Turkménie, dans la verdure des vergers et des potagers de l'agglomération de Baguir, s'élèvent les ruines d'une cité antique. Au sein la population turkmène la cité principale est dénommée la Nouvelle Nissa («Tiazé-Noussaï») et la puissante forteresse qui se dresse à l'écart, la Vieille Nissa. («Koyné-Noussaï»). Et c'est dans ces termes populaires qu'a été préservé le nom authentique très ancien qui nous vient de la profondeur des millénaires — Nissa.

Depuis 1946 l'expédition archéologique complexe du Sud-Turkménistan (IOUTAKÉ) effectuée à cet endroit des fouilles systématiques annuelles. Cette expédition a été organisée dans le cadre de la filiale turkmène de l'Académie des Sciences de l'URSS, transformée en 1951 en Académie des Sciences de la république soviétique Turkmène.

L'un des problèmes de base auxquels l'expédition devait apporter une solution était la mise au point d'après des données archéologiques de l'histoire de Parthe qui fut si médiocrement mise en lumière par les documents écrits. Les contreforts du Kopet-dag formaient jadis la région de l'antique Parthe dont Nissa était la ville principale. C'est là que naquit la puissance du royaume de Parthe et l'union au sein de son système de maintes régions séparées du monde asiatique, c'est de là que prit son essor vers l'Ouest l'expansion du jeune et puissant Etat des Arsacides englobant la majeure partie des terres des Séleucides, c'est là que se trouvait le fief principal des rois Arsacides et la ville de Nissa fut le berceau de leur lignée. L'histoire de Nissa renferme de nombreuses pages non écrites de l'histoire du royaume de Parthe et d'année en année les archéologues arrachent aux entrailles de la terre de nouveaux faits permettant de comprendre son économie, sa culture matérielle, son idéologie, sa langue écrite, son art.

La première mention écrite de Nissa des Parthes — Parthanissa est contenue dans le carnet de route d'Isidore de Kharaxe (à la limite de notre ère), mais d'après les données archéologiques, le peuplement de ce point remonte jusqu'à l'âge de bronze et sa formation en cité coïncide

avec l'époque des débuts de l'antiquité. Le noyau principal de la ville, la Nouvelle Nissa, possède la forme d'un polygone irrégulier et est entouré de murailles puissantes faites de grosses briques crûes, flanquées de tours rectangulaires. Là, se trouvaient de nombreux quartiers d'habitation, les bâtiments civils et ceux du culte, les nécropoles de la noblesse parthe. Dans la partie Sud de la ville, sur une colline naturelle, s'élevait la citadelle—arx, entourée à son tour de murailles fortifiées, tout à fait inaccessible. A l'intérieur se trouvait un arsenal, des greniers et des caves à vin, des bâtiments administratifs et d'habitation. La ville pouvait soutenir un long siège non seulement grâce à sa fortification puissante mais aussi grâce au fait qu'une source jaillissait dans la forteresse et l'alimentait en eau.

Une vaste banlieue entourait la partie fortifiée de Nissa et était ceinturée à son tour par un rempart fortifié. Les maisons y étaient plus espacées; dans la banlieue se trouvaient les propriétés des maîtres d'esclaves, des jardins et des vignobles dont la région de Nissa était particulièrement riche.

A côté de la banlieue mais au-delà de ses remparts, une autre fortification d'envergure dénommée actuellement la Vieille Nissa se dressait vers le Sud-Est. C'était une forteresse d'un genre particulier, l'une des résidences royales, fief dynastique des Arsacides dont le nom antique vient d'être découvert grâce à l'interprétation d'un document parthe mis au jour à Nissa par l'expédition: Mithridatokert. Fondée sous Mithridate I-er au temps duquel se déroula le processus qui fit du royaume arsacide une grande puissance mondiale, la Vieille Nissa—Mithridatokert exista jusqu'au III-ème siècle de notre ère et succomba avec l'écroulement de la dynastie parthe. Et si la citadelle, la ville et la banlieue de Nissa continuèrent à vivre intensément jusqu'au XIX-ème siècle (au Moyen-âge Nissa fut l'une des villes les plus grandes, les plus riches et les plus belles du Khorassan), la vie s'est éteinte dans la Vieille Nissa et le territoire de la cité défunte dont la surface fut creusée par la suite de centaines de tombes est devenu le lieu de repos des trépassés.

La Vieille Nissa fut édifiée sur une colline rocheuse naturelle qui surplombait de 8 à 10 m. la vallée adjacente. On avait légèrement modifié

le contour de la colline, lui donnant une forme pentagonale. Des murs de fortification massifs, bâtis en blocs de terre glaise — pakhssa, et surtout en grosses briques crûes, s'élevaient sur les pentes abruptes de la colline. Leur hauteur à partir de la base de la forteresse atteignait 20—25 m et leur épaisseur 5 m; les murs étaient flanqués à intervalles à peu près réguliers de tours rectangulaires; des bastions particulièrement forts se dressaient aux angles; des postes de combat étaient disposés sur la crête des murailles, au-dessus et à l'intérieur des tours; de multiples meurtrières traversaient la maçonnerie: l'accès à la forteresse se faisait par un long plan incliné, qui s'étirait le long des murs, si bien que les assaillants se trouvaient sous le feu ininterrompu des défenseurs. Tout ceci faisait de Mithridatokert une forteresse absolument inexpugnable, qui ne fut pas abattue par la technique guerrière des temps anciens, mais par les grands événements sociaux historiques liés à la chute des Arsacides et au triomphe de la famille des Sassanides.

Parmi les monticules aux pentes douces et estompées à l'intérieur de la cité de la Vieille Nissa, deux anciens groupes de bâtiments particulièrement importants désignés sous le nom de complexe du Nord et de complexe du Sud se distinguent. Dans le complexe du Sud se trouvaient les édifices du palais et des temples: une énorme salle d'audience carrée entourée d'un ensemble de locaux d'apparat et de service, une petite cour avec portique à colonnes, le Temple circulaire flanqué d'une haute tour encerclé elle-même par des corridors voûtés. De son côté le complexe du Nord était constitué par divers dépôts. Au nombre de ces derniers on a mis au jour d'énormes khoumkhanas — caves à vins, remplies de khoums-jarres de grandes dimensions. On a fait dans ces caves une importante découverte: des archives économiques de documents parthes écrits sur des tessons de grès (ostraka) dont on compte près de deux mille exemplaires. Il y a là des sortes de petits ateliers munis de foyers. Mais ce qu'il y a de plus intéressant et de plus complet tant au point de vue architectural qu'en ce qui concerne le contenu des découvertes archéologiques, c'est l'édifice principal du complexe du Nord, qu'il est convenu d'appeler la Maison Carrée. Les fouilles en ont été commencées en 1948 et achevées en 1952 seulement, cependant dès la première année les recherches archéologi-

ques ont mené à la découverte du magnifique «trésor» d'objets d'ivoire sculptés et ciselés dont la décoration est d'une grande valeur artistique.

Ainsi que l'ont prouvé les dernières fouilles, la Maison Carrée, située d'après la relation qu'en fait Isidore de Kharaxe quelque part dans Parthianissa, était une réserve particulière liée avec les sépultures des rois parthes et peut-être même avec le culte des ancêtres, car en effet on n'inhumait ici que les représentants de la branche aînée de la dynastie des Arsacides. L'édification de la Maison Carrée remonte au III-ème siècle avant notre ère. C'est un grand édifice carré (près de 60 m de côté), avec une cour carrée entourée de bâtiments oblongs au nombre de trois sur chaque côté. Sur les axes de chaque chambre s'élevaient quatre colonnes qui supportaient la poutrelle de soutènement; cette poutrelle ainsi que les murs soutenaient un toit plat; le long des murs se trouvaient des étagères peu élevées — les soufas, qui servaient à poser des objets. Avec le temps ces chambres se remplissaient de riches objets, les portes étaient murées et scellées par une «commission» spéciale de hauts personnages qui apposaient sur la masse de terre glaise leur sceau particulier. Quelques transformations supplémentaires et des agrandissements eurent lieu plus tard. Mais vers le début de notre ère la Maison Carrée est pour ainsi dire «conservée», ne subit plus de réparations et devient uniquement un objet de garde et d'observation vigilantes. Au III-ème siècle de notre ère ce dépôt fut entièrement pillé, après quoi il fut abandonné pour toujours.

En automne 1948, au cours de la mise au jour d'un local sur la face orientale de la Maison, on a découvert sur une soufa un amas informe de certains objets en ivoire ciselé. Au premier abord il semblait impossible de les sauver car l'ivoire qui était demeuré plus de quinze siècles dans la terre, tombait en poussière non seulement au moindre contact mais encore sous le moindre souffle. Seule l'utilisation du dernier procédé soviétique de la technique de conservation comportant l'emploi d'une colle spéciale composée de résines synthétiques BF-4, et la prise des objets dans de grands blocs de plâtre coulé, a permis «d'arracher» ces objets à la terre. Ce travail qui exigeait une attention exceptionnellement minutieuse fut accompli par un groupe d'archéologues et de restaurateurs durant un mois et demi, jusqu'au début des pluies et de la neige et

il fut poursuivi au printemps 1949. Le résultat a été qu'on a pu récupérer sans dommage tout le «trésor» qui fut amené par la suite pour être traité au laboratoire en partie à Moscou à l'atelier de restauration de l'Institut de l'histoire de la culture matérielle de l'Académie des Sciences de l'URSS, en partie à Leningrad à l'atelier de restauration du musée de l'Ermitage et pour la majeure partie à Tachkent, au cabinet archéologique de l'Université d'Etat de l'Asie Centrale. Toutefois, malgré la présence d'un collectif important de spécialistes occupés à la restauration des objets, il a fallu un laps de temps de deux ans et demi pour que la reconstitution complète à partir de plusieurs milliers de petits fragments qui s'effritaient soit enfin achevée.

Parmi les objets restaurés il y a des fragments de meubles sculptés — en particulier des pièces d'un splendide trône royal. Mais la masse principale est constituée par les rhytons — gros récipients en forme de cornes, sculptés dans l'ivoire. Ce sont eux qui font l'objet du thème préparé par les auteurs pour l'édition dans la série des «Oeuvres IOUTAKE» d'une étude monographique «Les rhytons parthes de Nissa» pour laquelle le présent album servira de matériel illustré fondamental.

Les rhytons sont habituellement constitués de trois éléments et plus, travaillés séparément et assemblés avec soin. Leurs dimensions varient en hauteur de 30 à 60 cms. Le diamètre des gros récipients atteint 17 cms à la partie supérieure, leur capacité va jusqu'à un litre et demi. Les rhytons ont la forme d'une corne fortement recourbée à la base et se terminant à l'extrémité par une silhouette sculptée, semblant sortir d'une couronne d'acanthé qui entoure la partie recourbée du vase. La base de la silhouette est percée d'un et souvent de deux orifices pour la décantation de la boisson. Ce dernier fait, ainsi que la massivité exceptionnelle des vases, exclut la possibilité pratique de l'emploi courant des rhytons qui étaient apparemment utilisés surtout pour les libations rituelles. Le haut des rhytons est couronné d'une large frise en relief sur laquelle se déroule une composition décorative compliquée et d'une corniche ornée de têtes en relief alternant soit avec des clochettes, soit avec des «yeux» de verre en forme d'amande. Parfois des applications en argent, en bronze doré et peut-être en or s'introduisaient dans la décoration des rhytons.

Au point de vue artistique, les rhytons de Nissa présentent un ensemble tout à fait unique d'objets d'art, et au point de vue de l'histoire et de la culture, ils ont peut-être plus d'importance que les vases d'or du trésor de Thrace de Panagurichté. Leur époque, à en juger par les observations archéologiques et par les données stylistiques, remonte au IIème siècle avant notre ère.

La technique et la qualité de réalisation des rhytons permettent de conclure qu'ils étaient travaillés par tout un groupe de sculpteurs parmi lesquels il y avait des maîtres de tout premier ordre ainsi que des artisans médiocres bien que zélés. Mais à en juger par le style, par l'ensemble des effigies répétant souvent (ou variant) le modèle commun de départ, ils sortaient tous d'un atelier unique ayant créé ses hautes traditions particulières de sculpture d'art sur ivoire.

Les sujets décoratifs se déroulant sur les frises sont très divers mais peuvent dans l'ensemble être réunis en quelques groupes de base. Les effigies de divinités font partie du premier; ce sont le plus souvent les douze dieux de l'Olympe, dans deux cas — Apollon et les Muses, sur un rhyton — les Muses et Héphaïstos, sur un autre — Artémis parmi les nymphes chasseresses. Toute une série de rhytons présentent une interprétation particulière de la légende de Penthée poursuivie par les bacchantes, peut-être en développement du sujet du drame d'Euripide bien connu dans le milieu de la noblesse parthe. Le plus marquant est le cycle des motifs «dionysiaques» — scènes d'amener des animaux de sacrifice, libations, cérémonies rituelles et danses devant l'autel.

Cependant, malgré un base clairement grecque de nombreux sujets, leur réalisation artistique ne porte pas du tout le caractère grec mais «barbare», asiatique. Les têtes sculptées sur les corniches des vases sont très expressives, d'un style puissamment dramatique rappelant de loin les images sculptées de l'école de Pergame et les terra cotta de Smyrne et d'Ephèse, mais à nouveau n'ayant pas de répétition directe dans la sculpture du monde méditerranéen. La provenance asiatique ressort tout particulièrement sur les effigies complétant les ritons. Dans leur grande majorité ce sont des êtres fantastiques, à la fois anthropomorphes et zoomorphes. Les griffons dénommés «iraniens» sont largement représentés — monstres non pas en forme d'aigle mais léonins,

cornus et ailés; on rencontre des effigies d'hommes-taureaux — peut-être du Hopatchah des légendes d'Avesta; même un centaure rendu non dans la tractation habituelle de cette figure mais pourvu d'ailes, ce que ne connaît pas l'art de l'antiquité classique.

Dans son ensemble tout le cycle d'effigies sur les rhytons de Nissa est tellement individuel, il ressemble tellement peu aux monuments connus de l'art plastique du cercle greco-romain, que l'on peut parler aujourd'hui de la découverte d'une école de sculpture asiatique (plus exactement parthe) d'hellénisme, entièrement inconnue

از مؤلفین

اسیدر تحت حکومت آنجا جمع میگرددند. دولت جوان و نیرومند اشکانیان که قسمت بیشتری از ممالک سلوکیدها را بلعیده و باستانیای کشورهای باختر پرداخته منشأ خود را از همین جا گرفته است اینجا املاک اختصاصی پادشاهان اشکانی و شهر نسا هم موطن اصلی آبا و اجداد آنها بوده است. تاریخ نسا صفحات غیر مکتوب تاریخ دولت پارتی را در بر دارد. در هر سال باستانشناسان حقایق و مدارک نویسی را که جیت مطالعه اقتصاد، فرهنگ مجسم، ایده تلوژی، خط و هنرهای زیبای آنها ضروری است از قعر زمین بیرون میاورند. نام نسی پارتیا (پارت نسا) در نوشته‌جات کتبی اولین بار در سیاحتنامه ایزیدور برده میشود (در حدود ابتدای قرن اول میلادی). اما مدارک باستانشناسی نشان میدهد که انسان در این سر زمین در عصر برنزی مسکن گزیده است. بنای شهر در این نقطه به ابتدای عصر عتیق مربوط است، هسته اصلی شهر که عبارت از تازهنوسوی (نسی نو) است بشکل کثیر الاضلاع غیر مرتب ساخته شده و در اطراف آن دیوارهای محکم از خشتیای خام درشت برپا و در گوشه‌های آن هم برجیای چهار گوش بنا گردیده است. در اینجا محله‌های مسکونی، عمارت و ساختمانیای دینی و عمومی و آرامگاهیای بزرگان پارتیا واقع شده است. در قسمت جنوبی شهر، در بالای تپه طبیعی ارک قرار داشته که

ر دامنه کوه کوپت داغ، نزدیک پایتخت جمهوری ترکمنستان، در میان باغیا و سبزیکاریهای دهکده باقر خرابه‌های شهر قدیمی دیده میشود. در بین تراکمه قسمت اسلیمی شهر به تازهنوسوی (نسی نو) و قلعه مسند کسی که آنطرف تر از آن قرار گرفته به کینه‌نوسوی (نسی قدیمی) معروف است. این اصطلاحات محلی مردم حاوی حقایق قدیمی بوده و با نام چندین هزار ساله نسا مربوط است. در اینجا از سال ۱۹۴۶ بطور مرتب و همه ساله از طرف هیئت مختلط باستانشناسی ترکمنستان جنوبی (ЮТАКЭ) حفاری میشود. این هیئت از طرف شعبه فرهنگستان علوم اتحاد جماهیر شوروی در ترکمنستان که در سال ۱۹۵۱ به فرهنگستان علوم جمهوری شوروی سوسیالیستی ترکمنستان تبدیل گردیده تاسیس شده است.

یکی از مسائل مهمی که هیئت در نظر داشت حل نماید عبارت از روشن کردن تاریخ پارتیا بوسیله مدارک و اسناد باستانشناسی بود. چونکه در اسناد کتبی تاریخ آنها خیلی کم منعکس شده است. این نقطه کوه کوپت داغ در زمانی یکی از استانیای پارتیای قدیمی و شهر نسا پایتخت آنها بوده است. در اینجا دولت پارتیا قدرت میگیرد و استانیای متفرق دنیای

به نوبه خود وسیله دیوار قلعه‌های محکم و غیر قابل تسخیر احاطه شده بوده است. در داخل آن زرادخانه، انبارهای غله و مشروبات، ادارات و عمارات مسکونی وجود داشته و شهر میتوانسته در مواقع محاصره مدت طولانی مقاومت نماید این بدین علت نبوده که شیردارای استحکامات زیاد است، بلکه برای این بوده که آب از داخل قلعه سرچشمه میگرفته و میتوانسته است تمام شهر را آبیاری نماید.

اطراف شهر نسا را نقاط مسکونی وسیعی احاطه میکرد که دارای خندق و خاکریز بود. ساختمانهای این محلیات نبوه نبوده است. این نقاط املاک صاحبان برده‌ها بوده و باغها و تاکستانهای فراوان را تشکیل میداده است.

در نزدیکی این نقاط مسکونی و خارج از استحکامات آن یعنی در جنوب شرقی دژ نیرومند دیگری موسوم به نسای قدیمی واقع و این دژ دارای خصوصیات ویژه است: آن دژ یکی از مقرهای پادشاهان و فرق سلطنتی سلسله اشکانیان بوده است. نام قدیمی آن، یعنی میتريداتوکرت (Митридатокерт) در این اواخر پس از کشف و خواندن اسناد پارتی که در حفاریات نسا از طرف هیئت یافته شده معلوم گردید. در زمان مهرداد اول که قدرت دولت اشکانیان رو به فزونی مینهاد و تبدیل به نیرومندترین دول عصر خود میگردد اساس این شهر گذارده شده است. نسای قدیمی (میتريداتوکرت) تا قرن سوم میلادی وجود داشته و با انقراض سلسله پارتی از بین رفته است. ارك و شهر نسای نو و حومه تا اواسط قرن نوزدهم بحیات خود ادامه میداد. (در اواسط قرون وسطی شهر نسا از بن رگتر بن، ثروتمندترین و زیباترین شهرهای خراسان محسوب میشده است) ولی نسای قدیمی از بین رفته و سرزمین آن شهر بارامگاه مردگان تبدیل میشود و طبقه فوقانی خاک شهر مزبور در نتیجه دفن مردگان سوراخ سوراخ گردیده است.

نسای قدیمی بر روی تپه طبیعی و سنگی که بواسطه خاکریزی آن را از دره مجاور ۱۰-۸ متر بلندتر کرده‌اند بنا گردیده است. شکل این تپه قدری مرتب شده و بصورت پنجگوش درآمده است. دیوارهای عظیم قلعه از گل آسوده از خشتیهای خام درشت در کنار پرتگاههای تپه و مشرفی بن اطراف برپا گردیده است. بلندی آن ۲۵-۲۰ متر و ضخامتش هم به پنج متر میرسیده است. در نقاط

متساوی البعد دیوارها برجهای چهار گوش ساخته شده است. برجیائی که در گوشه‌های دیوار واقع شده از دیگر برجها بلندتر و نیرومندتر بوده است. مبدانچه‌های جنگی بر روی دیوارها در داخل برجها قرار داشته و در برجهای زیادی در برجها جهت تیر اندازی ساخته شده بود. راه بالای قلعه وسیله سر بالائی مسطحی که در پهلوی دیوار واقع گردیده بود انجام میگرفته است. این سر بالائی طوری بوده که میاجمین را مستقیماً تحت گبار تیرهای مدافعین قرار میداده است. همه اینها مبتنی بر دژ را بدژ غیر قابل نفوذ مبدل نموده بود. آن شهر را انکنیک جنگی آن عصر از بین برده بلکه از بین رفتن آن در نتیجه حوادث تاریخی و اجتماعی است که با سقوط اشکانیان و روی کار آمدن و کسب جلال و شوکت خاندان ساسانی مربوط بوده است.

در خرابه‌ها و اتلال داخل شهر نسای قدیمی دو قسمت متمایز از یکدیگر به چشم میخورد و ما آنها را شمالی و جنوبی نامیده ایم. در قسمت جنوبی کاخ و معبد واقع و دارای عمارات زیرین است: تالار بزرگ بارگاه که بشکل مربع بوده و با اطاقهای پذیرائی و خانه‌های دیگر احاطه شده است. حیاط کوچک که در آن تالار ستونی که اطراف آن باز است، معبد گرد، برجی بلند معبد که در اطراف آن دالانهای طاقدار مشاهده میشود. قسمت شمالی عبارت از انبارهای گوناگون است. از جمله چیز هائیکه در اینجا کشف گردید خمخانه بزرگ شراب است که پر از خم بود. علاوه بر آنجا در این محل چیزهای مهم دیگر نیز یافته شد و آنها مدارک و اسناد بایگانی مربوط بامور اقتصادی پارتی را تشکیل میدادند که بر روی سفالینا نوشته شده بود و مقدار آنها به دو هزار عدد میرسید. در اینجا کارگاههای کوچکی که دارای اجاق است نیز پیدا شد. اما بندهای قسمتهای شمالی که ما آنها را خانه مربع نامیده ایم اشیا مهمی که از نقطه نظر باستان شناسی بسیار کامل و جالب توجه بوده و آنرا از قسمتهای دیگر متمایز میکند. حفاری در آن در سال ۱۹۴۸ شروع گردید و در سال ۱۹۵۲ خاتمه یافت. در نخستین سال حفاری «دفینه» بسیار گرانبهائی که عبارت از عاجیائی که بطرز بسیار زیبایی تزیین و حکاکی شده بود کشف گردید.

حفاریات بعدی نشان داد که خانه مربع انبار اختصاصی مربوط بارامگاههای پادشاهان پارتی بوده است. این ممکن است همان محلی که طبق مشاهدات ابن‌بردور در پارت نسا مدفن بزرگان دین یا آب و اجداد اشکانیان بوده است باشد. خانه مربع در قرن

دوم با سوم قبل از میلاد بنیان گذاری شده است. ساختمان این خانه خیلی بزرگ و به شکل مربع (در ضلع آن قریب ۶۰ متر) بوده و دارای حیاط چهار گوش است. دیوارهای این حیاط هم بنوبه خود عبارت از اطاقهایی که به شکل مستطیل میباشند. در هر طرف حیاط سه تا از این اطاقها واقع است. در محور اصلی اطاق چهار ستون موجود و تیرهای اساسی بر روی آنها قرار داشته و پشت بام آن ساختمانها مسطح بوده است. در روی دیوارها صفاهایی جهت نهادن اشیاء ساخته شده است. بهرور زمان این اطاقها از اشیاء قیمتی پر میشده و در آنرا با آجر و کله گل میگردانند و وسیله که سیونی عالی مقام میروم میگرداند. رفته رفته ساختههای مزبور را تکمیل نموده و بعضی تعمیرات لازمه را در آن انجام داده اند. ولی از ابتدای قرن اول میلادی آنرا پیمان حال خود گذاشته و بان دستی نمیزنند تجدید ساختمان و تعمیر در آنها بعمل نمیاورند و فقط آنها را تحت الحفظ نگاهداری میکنند. در قرن سوم میلادی خزائن مزبور بطرز وحشیانه غارت میشود و از آن بعد برای همیشه متروک می گردد.

در پائین سال ۱۹۴۸ موقع باز کردن يك اطاق که در سمت مشرق خانه واقع شده بود در يك صفا توده نامرتب استخوانهای پوسیده پیدا شد. در ابتدای امر نجات اشیاء مزبور غیر ممکن مینمود، چونکه این عاجها بیش از هزار و پانصد سال در قعر زمین مانده و تبدیل بفاک شده بودند. باینجا نمیشد دست زد و حتی کوچکترین وزش باد آنها را از دم تلاشی میکرد. فقط در نتیجه بکار بستن تکنیک کونسرواسیون نوین شوروی و استعمال چسب مخصوص صمغ مصنوعی Bp-4 و استعمال گچ امکان داد اشیاء نامبرده درسته از زمین کنده شود. انجام این امر احتیاط و دقت بخصوصی را لازم داشت. در این راه گروه باستان شناسان و تعمیرگران در عرض يك ماه و نیم تافصل بارندگی زمستان و حتی تا شروع کار حفاری در بهار ۱۹۴۹ کار کردند. در نتیجه دفینه مذکور بدون عیب و نقص بدست آمد و برای احیاء در لا بوراتوارها آماده گردید. بعد از جهت تعمیر و مرمت قسمتی از آنها بکارگاههای تعمیر و مرمت به انستیتوی تاریخ مجسم فرنگستان علوم اتحاد جماهیر شوروی در مسکو و مقداری دیگر بکارگاههای تعمیر و مرمت ارمنستان دولتی شهر لنینگراد و بقیه آن به کابینه باستانشناسی دانشگاه دولتی آسیای میانه در شهر تاشکند

فرستاده شد. تعمیر و مرمت آنها با وجود اشتراک متخصصین زیاد دو سال و نیم بطول انجامید. آخر الامر تمام اشیاء مزبور با جمع وجور کردن چندین هزار تکه های ریز و مختلف مرمت و تعمیر و به شکل اولیه عودت داده شد.

در میان این اشیاء تعمیر و مرمت شده قطعاتی از اثاثیه منزل که حکاکی شده است نیز دیده میشود. تکههایی از تختهای مجلل پادشاهان و غیره. اما بیشتر این اشیاء عبارت از ریتونهای که به شکل شاخ از عاج ساخته شده است. همین ریتونها موضوع رساله تحقیقات و مطالعه هیئت مختلط ترکمنستان جنوبی موسوم به «ریتونهای پارتنی نسا» را تشکیل میدهند. آلبوم فعلی قسمت اصلی تصاویر آن رساله خواهد بود.

ریتونها عموماً از اتصال سه و یا بیشتر قطعه های مختلف تهیه شده است. طول آنها بین ۳۰ تا ۶۰ سانتیمتر تغییر میکند. قطر بزرگترین آنها به ۱۷ سانتیمتر میرسد. ظرفیت آن در حدود يك لیتر و نیم است. ریتونها به شکل شاخ بوده و در نزد يك قاعده خود یکدفعه منحنی میشود. انتهای دیگر آن به مجسمه ای ختم میگردد. مثل اینست که مجسمه ها از برگهای که در روی تنه ریتونها منقوش است روئیده و بیرون آمده است. در پائین مجسمه ها سوراخهایی که عده آنها يك یا دو است جهت بیرون ریختن شراب مشاهده می شود. این سوراخها وزن فوق العاده ظروف نشان میدهند که ریتونها هر روز استعمال نمیشده بلکه در مواقع ادای نذر بخدایان مورد استفاده قرار میگرفته است. در انتهای فوقانی ریتونها فریز عریضی است که دارای نقوش برجسته (رلیف) میباشد. این نقوش و تصاویر حاوی سوژه بفرنج و گیلویه ای که با تصاویر سر برجسته زینت داده شده است و مابین این سرها بطور متناوب زنگوله و یا چشمهای کوچک شیشه ای قرار دارد. در نقوش ریتونها گاهی نفره، گاهی برنج مطلقاً و با خود طلا بکار برده میشود است.

از لحاظ زیبایی و هنری ریتونهای نسا در نوع خود در عالم صنایع زیبا منحصر بفرد است. از نقطه نظر فرهنگی و تاریخی هم اهمیت آنها بیش از ظروف طلایی یونان است که در تراس پیدا شده است. با تدقیقات باستانشناسی و از روی سبک هنری میتوان حدس زد که ریتونها در قرن دوم قبل از میلاد ساخته شده است.

از طرز ساخت و کیفیت ریتونها میتوان باین نتیجه رسید که اینها را کسانی ساخته اند که

در بین آنها حکاکان درجه اول و هنرمندان متوسط جدی و دارای پشتکار وجود داشته اند. قضاوت از روی سبک و مجموعه نقوش نشان می دهد که در ساخت آنها از یک نمونه اساسی پیروی شده ولی همه آنها متعلق به هنرگاه واحدی است که هنرمندان آن در فن حکاکی روی عاج دارای سنین کامل و عالی بوده اند. سوژه هائی که در نقوش فریز توسعه یافته خیلی مختلفی است. اما همه آنها را میتوان به چند گروه معین دسته بندی کرد. در دسته اول تصاویر خدایان از همه بیشتر تصویر ۱۲ رب النوع اولیمپ در دوجا ابولون الهه هنر (موز) در روی یکی از ریتونها الهه هنر با هفتوس و در دیگری نیز شکل ارتمیس در بین نیمه ها تصویر شده است. این نشان میدهد که سلاطین پارتها بادرامهای اورپید اشنائی داشته اند. سوژه هائی که مربوط به دیئونیزوس است در این تصاویر مقام مهمی را حائز است مانند بردن حیوانات به محل های قربانی، نذر شراب بخدایان، انجام مراسم دینی و رقص در محراب معابد و غیره. با اینکه سوژه بیشتر تصاویر ما خود از یونانیان است ولی ساخت آن از لحاظ زیبایی

و هنری دور از آن سبکیا بوده و دارای کاراکتر آسیائی است. در گیلویه ظروف مجسمه سرهم خیلی زیبا و سبک درام ساخته گردیده است که از دور مکتب پرگام و سبک تراکوت از مرمر وافر را بیدار میاورد، باز اینجا هم تقلید مستقیم از مجسمه سازی دنیای بحر مدیترانه نمیباشد. مخصوصا تصاویری که در انتهای ظروف قرار دارد سبک آسیائی آنها را جلوی چشم میاورد. اغلب این تصاویر افسانه ای عبارت از شکلهای موجودات شبیه به آدم و حیوانات است تصاویر عجایب المخلوقات که دارای بال و شاخ و شیرهای بالدار «ایرانی» که شباهت به عقبات ندارند نیز دیده میشود. همچنین گاو آدمی سر، قباد از افسانه های اوستائی و حتی اسب آدمی سر که دارای بال هم میباشد در آن نقوش یافته میشوند. بال در اسب آدمی سر را هنرهای کلاسیک سراغ ندارد.

همه تصاویر و نقوش ریتونهای نسا بهیچ وجه به هنرهای زیبای یونان و روم شباهت ندارد و دارای کاراکتر بی همتای منحصر بفرد است، از این جهت با کمال جرأت میتوان گفت که در نتیجه حفاری مکتب مجسمه سازی آسیائی (دقیقتر بگوئیم — پارتی) علنیتر کشف گردید.

